

ההסתגלות של הרוחניות היהודית הצפון-אמריקנית בישראל

רחל ורצברגר

תקציר

מאמר זה עוסק בתהליכי החילופין הבין-תרבותיים המתרחשים ברוחניות היהודית הצפון-אמריקנית בישראל. הרוחניות היהודית אשר צמחה בצפון אמריקה בשנות השישים והשבעים והפנימה את התפיסה האוניברסלית והמכילה של הרוחניות העכשווית עברה תהליך של הסתגלות בקליטתה בישראל, בהתאם לקבוצה החברתית שבתוכה נקלטה. כאשר היא נקלטה בציבור החילוני השייך לתרבות העידן החדש, היא שמרה על רוב הערכים האוניברסליים המאפיינים את הרוחניות היהודית בצפון אמריקה ובד בבד עיצבה מחדש את הריטואל היהודי על פי האסטיקה המקובלת בתרבות העידן החדש בישראל. ואילו בציבור הדתי-לאומי התעצם הממד היהודי הפרטיקולרי עד כדי טשטוש ואף מחיקה של ההיבט האוניברסלי והקוסמופוליטי הטמון בה.

מילות מפתח: התחדשות יהודית, נא־חסידות, ציונות דתית, הרב יצחק גינזבורג, הרב שלמה קרליבך, רוחניות יהודית, רוחניות עכשווית

הרוחניות היהודית החדשה

הציונות סיימה את תפקידה ונחוץ חזון חדש. עלינו לשאוף להארה בסדר גודל לאומי – הכרוכה בגילוי קיומו של האחר, ובהבנה שאיננו נפרדים באמת [...] עלינו לשאוף לביטול המדינות כולן אל תוך פדרציה גדולה יותר, המכילה אותן בתוכה, כמו האיחוד האירופי או אפילו ארה"ב של אמריקה. עד שיצטרפו אלינו גם ירדן, עירק סוריה ולבנון, בואו נתחיל מישראל ופלסטין. אני יודע שזה מאתגר אפילו ברמה תיאורטית [...] מהפנטזיה הזו אנחנו חייבים להתעורר. ויש לומר בכנות רבה: ההתעוררות הזו היא ממש התעוררות רוחנית. היא כמעט הארה בסדר גודל לאומי – היא כרוכה בגילוי המדהים של קיומו של האחר, ובגילוי המדהים עוד יותר שהוא ואני איננו נפרדים באמת, ולעולם לא יהיה לי טוב באמת כל עוד הוא סובל, ולהיפך, כי אנחנו חלק מרקמה אחת של מציאות [...] הכיוון הזה איננו ימין ואיננו שמאל. עליו נאמר בפיט 'ימין ושמאל תפרוץ'. הוא מציב אתגר לשני העמים, אתגר לאומי שנובע מהבנה של תהליכים בפרט. אתגר של צמיחה רוחנית ותרבותית לכולנו (אזרחי 2009).

מילים אלה כתב הרב אוהד אזרחי, שהקים את קהילת 'המקום', קהילה של רוחניות יהודית שפעלה בראשית שנות האלפיים באתר מצוקי דרגות שבצפון מדבר יהודה. במאמר שכותרתו 'הפדרציה של המזרח התיכון' שהתפרסם בעיתון המקוון NRG הציג אזרחי את חזונו למרחב הגאוגרפי המזרח-תיכוני: ביטול רעיון מדינת הלאום היהודית ובהתאמה גם הפלסטינית, ויצירת פדרציה שתכלול את שני העמים ובהמשך גם את שאר מדינות האזור. חזון רדיקלי זה מתואר כ'התעוררות רוחנית' ו'צמיחה רוחנית' ויחייב, לפי אזרחי, את 'הגילוי של קיומו של אחר', כי 'אנחנו חלק מרקמה אחת של המציאות'. באופן זה מחבר אזרחי בין חזון פוליטי מדיני פוסט-ציוני ובין שיח הרוחניות העכשווית בכלל והרוחניות היהודית בפרט. יתרה מזאת, חזון זה מבוסס על תפיסה אוניברסלית המבקשת לבטל את ההבחנות בין בני אדם ובין קבוצות חברתיות, ועל כן לשיטתו יכולה לשמש כמנוף לחציית גבולות לאומיים ודתיים. תפיסה רוחנית אוניברסלית זו באה לידי ביטוי גם באחד המיזמים שפעלו במסגרת קהילת 'המקום' שהנהיג אזרחי. במסגרת פרויקט זה התקיימו מפגשים משותפים ליהודים ולפלסטינים סביב יום העצמאות-הנכבה.

למרות ייחודה לא הייתה קהילת 'המקום' יחידה בנוף הרוחניות היהודית בישראל. למעשה היא הייתה חלק ממניפה של תופעות שאפשר לכנס אותן תחת הכותרת 'רוחניות יהודית', שהתפתחו קודם בצפון אמריקה ובהמשך בישראל בעשורים האחרונים. הרוחניות היהודית מסוג זה מתאפיינת בדגש על חוויה רוחנית אישית לא-מתווכת, וההתארגנויות השונות שלה קיימות מחוץ למסדים היהודיים הרשמיים.¹ במידה רבה אפשר לראות ברוחניות היהודית קֶגֶן (וריאציה) יהודי של הרוחניות העכשווית, הנובע מהביקורת על המסדים הדתיים ומהשאיפה לחדש חידוש רוחני את המסורת היהודית (Heelas and Woodhead 2005). מבחינה זו יש בחיבור בין רוחניות ליהדות סתירה פנימית.

המושג 'רוחניות' או 'רוחניות עכשווית', כפי שהוא מובן כיום בשיח הציבורי בעולם המערבי ובמחקר החברתי עליו, נתפס כניגודה של 'הדת'. אם בגישה זו דת, או דתות, נתפסות כממוסדות, נוקשות, קולקטיביות, הייררכיות, פטריארכליות ופרטיקולריות, הרוחניות נתפסת כתמונת מראה שלה: אישית, סובייקטיבית, לא-הייררכית, שוויונית ואוניברסלית (Huss 2014). בהבנה זו הדת מציבה גבולות, מפרידה בין קבוצות לעמים ומייצרת עימות ואילו הרוחניות היא המשותף לבני אדם והמאחד אותם למרות מוצאם הלאומי, האתני או הדתי השונה (Beck 2010). בהתאמה, הרוחניות היהודית בישראל צריכה לגשר בין הגישה האוניברסלית הפתוחה והמכילה של הרוחניות העכשווית ובין ההיבטים הפרטיקולריים הקיימים בזהות היהודית ובאים לידי ביטוי למשל בתפיסה של

1 ראוי להבחין בין תופעת הרוחניות היהודית המתוארת כאן ובין תנועת ההתחדשות היהודית במרחב החילוני שהתפתחה באותה תקופה ומתוארת בעבודות המחקר של אזולאי (2015), אזולאי ותבורי (2014) ושלג (2010). הרוחניות היהודית מדגישה את השאיפה לחוויה רוחנית אישית וטרנספורמטיבית. לעומת זאת ההתחדשות היהודית במרחב החילוני שמתארים אזולאי ושלג היא תופעה זהותית תרבותית, קהילתית ותרבותית בעיקרה, שבמסגרתה יהודים חילונים מבקשים לנכס מחדש את התרבות היהודית ו'לשוב' לארון הספרים היהודי.

ייחודו של העם היהודי כמו גם בתפיסה האתנית-לאומית המאפיינת את הזהות של יהודים רבים בישראל (Simchai 2014).

בצפון אמריקה הופיעה הרוחניות היהודית כבר בשלהי שנות השישים ותחילת שנות השבעים של המאה ה-20 בקרב צעירים יהודים שהושפעו מתרבות הנגד (Kaplan 2013).² בהמשך חדרה הרוחניות היהודית לזרם המרכזי של יהדות צפון אמריקה, בין השאר, גם בהשפעתה של תנועת ההתחדשות היהודית (Jewish Renewal; Weissler 2006). כיום אפשר לאתר אותה גם בקרב הזרמים והקהילות הממוסדות, כמו למשל בפרקטיקות ההיברידיות דוגמת 'מיינדפולנס יהודי' או 'הילינג יהודי' (Niculescu 2012; Rothenberg 2006). בישראל, לעומת זו, הופיעה הרוחניות היהודית כגרסה יהודית של הרוחניות העכשווית מאוחר יותר, בשנות התשעים של המאה ה-20.³ היא באה לידי ביטוי בהתארגנויות דוגמת קהילות העידן החדש היהודי הלא-אורתודוקסי (Werczberger 2016) ובקבוצות נאו-חסידיות בציבור הציוני הדתי. קבוצות אלה פועלות לעתים ברוח חסידית ספציפית, למשל זו של הרב שלמה קרליבך או של רבי נחמן מברסלב או משלכות בין תורות חסידיות שונות – מה שזכה לכינוי חב"ד-ברסלב, קרליבך וקוק (Persico 2014).

כמו הרוחניות היהודית הצפון-אמריקנית, גם הרוחניות היהודית בישראל מדגישה את השאיפה לחוויה דתית רוחנית אישית תוך כדי קבלת השראה מהקבלה ומהחסידות, ושילוב של תפיסות, גישות ואף פרקטיקות מעשיות, שמקורן ברוחניות העכשווית הגלובלית ותרבות העידן החדש (Ibid.). עם זאת, כפי שאראה במאמר זה, הרוחניות היהודית הישראלית נבדלת מאוד מהרוחניות היהודית בצפון אמריקה בהיבטיה האידאולוגיים, המעשיים והאסתטיים. בתהליך הקליטה בישראל היא זוכה לתרגום תרבותי שונה מאוד בהתאם לקבוצה החברתית שבה היא נקלטת וליחסה של זו לתפיסות של אוניברסליות ופולורליזם דתי, לעומת פרטיקולריות יהודית ולאומיות (Gal 2015; Levitt et al. 2012).

עד היום נטתה הספרות המחקרית להסביר את 'תחייתה של המיסטיקה היהודית' בישראל (גארב 2005) כגרסה יהודית מקומית של תרבות העידן החדש הגלובלית. על פי טענה מקובלת זו, הרוחניות היהודית היא תצורה תרבותית גלוקלית המשלבת רעיונות של תרבות העידן החדש הגלובלית עם מגמות של ההתחדשות היהודית החילונית והעניין המחודש במסורת היהודית המקומית (גארב 2005; שלג 2010; Ruah Midbar and Klin).

2 בהקשר זה יש לציין כי הרעיון של רוחניות יהודית או רליגיוזיות, כפי שהיא מכונה לפעמים, מופיע במאה ה-20 בכתיבה ההגותית היהודית בהקשרה הישראלי. למשל שביד (2019) מדגיש את הרליגיוזיות הנחוצה גם ל'חילוני', בעיקר באשר לחגים ומועדי ישראל. גם בכתיבה של מרטין בובר וא"ד גורדון אפשר למצוא את רעיון ההתחדשות הרוחנית אשר אמור לבוא לידי ביטוי במציאות הציונית הישראלית (בן פזי 2014).

3 רון מרגולין סבור שאפשר לראות ביוסף שכטר, אשר פעל בעשורים הראשונים לאחר הקמת המדינה, את מבשר הרוחניות היהודית החדשה הלא-אורתודוקסית, המכונה במאמר זה 'הרוחניות היהודית הפלורליסטית' (מרגולין 2014).

(Oron 2010). למקורות השפעה אלה אפשר לצרף את העניין בדתות המזרח, הינדואיזם ובודהיזם, שהתחזק בעקבות טיולי התרמילאות של צעירים ישראלים למזרח ואת השיבה ליהדות שמתחוללת לעתים בעקבות טיולים אלה (ורצברגר 2014; Maoz and Beckerman 2014). גישה זו נטתה להתעלם מקיומה המקדים של הרוחניות היהודית בצפון אמריקה, ובעקבות זאת גם מהזיקה האפשרית בין שתי תצורות יהודיות אלה (אך ראו Pagis, Cadge, and Tal 2018).

במאמר זה אני מבקשת להשלים את הפער המחקרי ולדון בדרכי קליטתה והסתגלותה של הרוחניות היהודית הצפון-אמריקנית בישראל. לצורך הדיון אעזר בהמשגות של חילופין ותרגום בין-תרבותי (Czarniawska and Sevon 2005; Merry 2006) ואיישם אותן בשדה הדתי-יהודי הישראלי והצפון-אמריקני. אראה שחילופין אלה כרוכים בהפצה, בהסתגלות ובהתמרה של האובייקט התרבותי כאשר הוא מתנייד מהקשר חברתי אחד לאחר (Gal 2015). בתהליך דינמי זה נוצרת סינתזה רחבה של משמעויות וסמלים הנישאים בידי סוכנים שונים והאובייקט התרבותי עשוי לקבל משמעויות שונות ולעתים אף סותרות (Pagis, Cadge, and Tal 2018). אם כן, מה קורה לרוחניות היהודית כאשר היא מתניידת מההקשר החברתי והתרבותי הצפון-אמריקני אל ההקשר הישראלי על היבטיו התרבותיים והאידיאולוגיים המקומיים? כיצד התרגום התרבותי המתרחש במעבר זה משפיע על עיצובן של קטגוריות, פרקטיקות וזהויות חברתיות חדשות המתגבשות מתוך השפעות מקומיות? אילו משמעויות חדשות מקבלת התפיסה האוניברסלית והפלורליסטית המאפיינת את יהדות צפון אמריקה באופן כללי (Liebman and Cohen 1999) ואת הרוחניות הצפון-אמריקנית באופן ספציפי כאשר היא נקלטת בזירה הלאומית הישראלית בקרב קבוצות יהודיות חילוניות וציוניות-דתיות בישראל?

אני טוענת כי 'הגמישות הפרשנית' (Pinch and Bijker 1984) של הרוחניות היהודית מאפשרת לשחקנים מקבוצות חברתיות שונות בחברה הישראלית לשלב בה מנעד רחב של רעיונות וערכים: אוניברסליים ופרטיקולריים, ליברליים ושמרניים, לאומיים וילידיים. כאשר הרוחניות היהודית נקלטת בציבור החילוני, נשמרים רוב הערכים האוניברסליים המאפיינים אותה בצפון אמריקה. בד בבד הריטואל היהודי מעוצב מחדש בהתאם לאסתטיקה המקובלת בתרבות העידן החדש בישראל, והממד המקומי מודגש. אולם כאשר הרוחניות היהודית נקלטת בציבור הדתי לאומי, הממד היהודי הייחודי מתעצם עד כדי טשטוש ההיבט האוניברסלי והקוסמופוליטי ואף מחיקתו, והיא נהיית לרוחניות יהודית לאומית.⁴

4 מאמר זה מבוסס על מחקר מתמשך של הרוחניות היהודית בישראל ובצפון אמריקה. ראשיתו של המחקר בעבודת שדה שנערכה בקהילות של עידן חדש יהודי שפעלו בראשית שנות האלפיים והשוואתן לתנועת ה-*Jewish Renewal* בארצות הברית. נוסף על עבודת השדה נאספו במשך השנים טקסטים שונים שכתבו מנהיגים רוחניים ורבנים, בעיקר מהמרשתת.

עם אחד ושתי יהדויות?

המאורעות הפוליטיים והדמוגרפיים שהתרחשו במחצית הראשונה של המאה ה-20 ובכללם ההשמדה הכמעט מלאה של יהדות אירופה במלחמת העולם השנייה, פיצלו את העולם היהודי לישות בעלת שני ראשים: בישראל ובצפון אמריקה (ראו Pinto 1999). בשני מרכזים אלה נותרו הדיאלמות הבסיסיות על הדת היהודית, הזהות היהודית והגדרת הקולקטיב היהודי (מה שזכה בהמשך לכינוי עמיית או peoplehood) אתגר מתמשך. בישראל אף נוספו לסוגיות אלה שאלות הטריטוריה, הגבולות הפוליטיים ומשמעותה של ריבונות יהודית במדינת הלאום היהודית (Goldberg, Cohen, and Kopelowitz 2011). אתגרים אלה, אשר ראשיתם באירופה של פוסט-אמנציפציה, זכו לפתרונות ולניסוחים שונים ביהדות צפון אמריקה ובישראל.

הסוציולוגים צ'ארלס ליבמן וסטיבן כהן עומדים בספרם *Two Worlds of Judaism* על ההבדלים בין היהדות הצפון-אמריקנית לזו הישראלית ועל שורשיהם החברתיים הקשורים לפערים שבין החיים היהודיים בצפון אמריקה כמיעוט אתני ודתי בסביבה ליברלית לעומת החיים כקבוצת הרוב במדינת הלאום. ליבמן וכהן מצביעים על האופן השונה שבו פרטים השייכים לשתי קבוצות אלה מפרשים את מערך הסמלים היהודי ונותנים תשובות שונות למגוון סוגיות, דוגמת היחס למקום ולמדינה, עמדות פוליטיות ואידאולוגיות ושאלת הזהות היהודית. מבחינה פוליטית, למשל, היהודים האמריקנים לא רק יותר ליברלים מהישראלים אלא גם מזהים את עמדתם הפוליטית עם זהותם היהודית. כלומר, עבור יהודים אמריקנים רבים להיות ליברל טוב משמעו להיות יהודי טוב. לעומת זאת עבור ישראלים רבים המצב הפוך: המשמעות של להיות יהודי ליברלי היא להיות פחות יהודי, מפני שהעמדה הליברלית נתפסת כאן כפחות לאומית, פחות פרטיקולריסטית ופחות דתית (Liebman and Cohen 1990).

מבחינה דתית מצביעים ליבמן וכהן (שם) על העקרונות המאפיינים את הדתיות של יהדות ארצות הברית: הנטייה להעריך את המסורת הדתית במונחים תועלתניים ולתת לה משמעותיות אישיות, למשל לראות בה אמצעי למימוש אישי או כלי לשינוי חברתי (פרסונליזם); התפיסה שביצוע פרקטיקה דתית מבחירה אישית אוטונומית עדיפה ובעלת ערך מוסרי גבוה יותר מביצוע מתוך מחויבות או כפייה (וולונטריזם); הפרשנות לפרקטיקה היהודית כצו מוסרי בעל תוקף אישי במקום כצו דתי אלוהי, ובהתאמה הרעיון כי 'הדתות' של אדם אינה נמדדת על פי מחויבותו לקיום המצוות אלא על פי התנהגותו המוסרית (מורליזם); והגישה האוניברסלית הטוענת כי במסורות היהודיות גלום גם לקח מוסרי בעל תוקף אוניברסלי והומניסטי. חזקי שוהם מכנה את האוניברסליזם המאפיין את תרבות האמנציפציה של יהודי צפון אמריקה 'עקרון המקף' (Shoham 2020). תרבות זו מבינה 'יהדויות' כמרכיב זהותי ותרבותי המצוי ביחסים תמידיים עם התרבות הסובבת שהיהודים מרגישים חלק ממנה. בהתאם, ההשתלבות בסביבה אינה עומדת בסתירה לכינון חיים יהודיים המבוססים על דיאלוג עם ערכים אמריקניים דוגמת דמוקרטיה וליברליזם.

לעקרונות אלה יש משמעות מעשית לא מבוטלת. הם לא רק מאפשרים לפרט היהודי לפרש את זהותו היהודית ואת הפרקטיקה שלו פירוש אוטונומי ואישי – מה שסטיבן כהן וארנולד אייזן (Cohen and Eisen 2000) מכנים 'העצמי היהודי הריבוני' (the sovereign Jewish self) – אלא הם גם עומדים בבסיס ההבניה המחודשת של המסורת היהודית בתצורות היהודיות החדשות והאלטרנטיביות שהתפתחו בצפון אמריקה בעשרות השנים האחרונות (למשל Rothenberg 2006; Weissler 2006). בתצורות אלה הטקסט היהודי זוכה לפרשנות אישית חדשה, הפרקטיקה והחוויה הרוחנית נהיות למוקד הזהות והזהדות של הפרט והריטואל היהודי מקבל ביטוי צורני יצירתי חדש תוך כדי שימוש נינוח ומשוחרר ב'ארגו הכלים' התרבותי של התרבות האמריקנית (Swidler 1986).

כל זה שונה מאוד, לפחות לכאורה, מהאופן שיהודים ישראלים חיים ומבנים את הדתיות היהודית שלהם – בראש ובראשונה באופן קולקטיבי ולאומי. בישראל האורתודוקסיה היא הגרסה היהודית הדומיננטית במרחב הציבורי ובשיח המלווה אותו. התרבות הישראלית הלאומית מבקשת לממש את 'עקרון הדומיננטיות הסימבולית' (Shoham 2020), שמשמעותו כיוון מרחב ציבורי שיש בו דומיננטיות יהודית אתנית הכוללת שליטה סמלית במשאבים כלכליים, מדיניים וחברתיים, ובתוכה מגוון של מיקומים וזהויות (שביט, ששון-לוי ובן-פורת 2013). כתוצאה מכך, ולמרות הדמיון הרב בין התרבות היהודית הצפון-אמריקנית לזו הישראלית, קודים ומושגים תרבותיים משותפים, כגון 'משפחה יהודית', 'זהות יהודית', או 'אנטישמיות' ו'שואה', זוכים לפרשנויות ולמשמעויות שונות מאוד בכל אחת מהן והיחסים ההדדיים נהיים למורכבים (Shoham 2020).

מקובל להניח כי בהשפעת התפיסה הציונית של 'שליטת הגולה', יהדות צפון אמריקה נתפסת בעיני ישראלים באופן שלילי כיהדות חלקית ואף פגומה (עבו וציון-וולדקס 2020; שמעוני 2000; בהקשר של הציונות הדתית: Don-Yahiya 1992). בשנותיה הראשונות של המדינה נתפסה היהדות הרפורמית הצפון-אמריקנית בעיני המנהיגות האורתודוקסית ובעיני זו הציונית החילונית בישראל, כביטוי מתבולל ולא-אותנטי, שלא לומר מסולף, של היהדות (ברק-גורודצקי 2021).⁵ אולם בשנים האחרונות חל שינוי ביחסם של יהודים ישראלים ליהדות הצפון-אמריקנית, ונראה שלפחות בקרב ציבורים מסוימים ההשפעה של יהדות ארצות הברית על היהדות הישראלית מתעצמת. מגמה זו באה לידי ביטוי בעיקר בציבור החילוני, למשל בעליית מעמדן של התנועות הרפורמית והקונסרבטיבית בישראל (פפרמן 2018; אך ראו טענה הפוכה: Cohen and Susser 2010); בפנייה של אקטיביסטים אורתודוקסים בעלי עמדות ליברליות לדגם הקהילה היהודי הצפון-אמריקני (Fuchs 2019); ובקשר של אנשי תנועת ההתחדשות היהודית במרחב החילוני עם קהילות יהודיות בצפון אמריקה וההשראה שהם שואבות מהן (Azulay and Tabory 2008). בכל המקרים האלה, יש לציין, אין מדובר ב'יבוא' פשוט של רעיונות – תהליך של 'העתק-הדבק' של המודל

5 חריג לכלל זה הוא הקשר שהתקיים בין התנועה הרפורמית לתנועה הקיבוצית בשנות השבעים, ששיאו היה בהקמת הקיבוצים יהל ולוטן בידי עולים מתנועות אלה (ברק-גורודצקי, בגיליון זה, עמ' 41-62).

הצפון-אמריקני – אלא בהפצה איטית של תפיסות ורעיונות ותרגומם התרבותי בשדה היהודי-ישראלי (Fuchs 2019).

גם להתפתחות הרוחניות היהודית החילונית והאורתודוקסיה הליברלית שתוארו לעיל, וכפי שעולה מן הציטוט בפתח המאמר, ההשפעה החשובה ביותר על העידן החדש היהודי בישראל היא זו של הרוחניות העכשווית הגלובלית, המכונה גם 'רוחניות העידן החדש' (Heelas 1996). הרוחניות העכשווית היא שם כולל לכל אותן תצורות דתיות לא-ממוסדות שהתפתחו משנות השמונים ואילך בעולם המערבי. אין מדובר בתנועה מסודרת אלא ברשת של רעיונות ושיטות המתאפיינות באקלקטיות ובהיברידיזציה של שיטות ופילוסופיות ממקורות תרבותיים, היסטוריים וגאוגרפיים שונים, בדגש על החוויה והריטואל ובמיקוד בעצמי, בביטוי ובמימוש. כלומר, ביטוי דתי רוחני של האינדיווידואליזציה הגוברת של החברה העכשווית. הרוחניות היהודית בישראל ובצפון אמריקה, בהתאם, מובנת על פי רוב כביטוי ספציפי מקומי לרוחניות העכשווית הגלובלית ולתהליכים של אינדיווידואליזציה דתית (Werczberger 2016).

לעומת מחקר הרוחניות היהודית בצפון אמריקה העשיר יחסית (למשל Rothenberg 2006; Weissler 2006), החוקרים בישראל לא הרבו לעסוק בנושא זה עד היום. בין הכיוונים השונים שהם מציעים, אפשר לציין את המפגש שבין הגלובלי למקומי (למשל Ruah Midbar and Klin Oron 2010) ונקודת מבט סוציולוגית ביקורתית מקומית, תוך כדי הדגשת סוגיות של זהות ושל מעמד (ורצברגר וקפלן 2020). הסברים אלה נוטים להתעלם מהשפעתה של התרבות היהודית הצפון-אמריקנית על כניסתה והתפתחותה של הרוחניות היהודית לתרבות הישראלית.

במאמר זה אני מבקשת, אם כן, להשלים את הפער הקיים במחקר ולבחון את הזיקות בין הרוחניות היהודית בישראל לצורות הרוחניות היהודית שהתגבשו בצפון אמריקה בעשורים האחרונים הכרוכות, כאמור, לא רק בהשפעות בין שתי התרבויות היהודיות אלא גם בתהליכים משמעותיים של תרגום והסתגלות תרבותית להקשר החברתי הישראלי.

צמיחתה של הרוחניות היהודית

רעיון הרוחניות היהודית הופיע לראשונה בצפון אמריקה בשנות השישים ובהמשך גם בישראל. אולם שורשיו ההיסטוריים מוקדמים יותר ונטועים בצפון אמריקה ובאירופה של תחילת המאה ה-20. בצפון אמריקה הוא מופיע בכתיבה של פעילים בסניף היהודי של התנועה התאוסופית. הללו, אשר ניסו לפשר בין הרעיונות של החברה התאוסופית לזהותם היהודית, הציעו להסתמך על תורת הקבלה, שאותה הציגו כתורה יהודית אוטוריטית, כדי לחדש את היהדות ולהפוך אותה לרוחנית (Huss 2016). באירופה הדהדה הקריאה לחידוש רוחני של היהדות בקרב אינטלקטואלים יהודים ממערב אירופה, ובייחוד בכתיבתו

של מרטין בובר.⁶ כמו התאוסופים היהודים בצפון אמריקה, הציע גם בובר להסתמך על המיסטיקה היהודית לצורך התחדשות רוחנית. אולם להבדיל מהם, הוא הציע לפנות לחסידות ולא לקבלה. הנאו־חסידות של בובר, אשר ביטאה ביקורת על היהדות הרבנית, שילבה את החיפוש אחר מסורת יהודית רוחנית אותנטית עם הרעב לרוחניות אישית. לא פחות חשוב, בובר ניסח זהות יהודית מודרנית השואבת מתוך המסורת היהודית אבל אינה אורתודוקסית או רבנית (רוס 2010). מוטיב זה ישוב ויתגלה ברוחניות היהודית החדשה בשנות השישים בארצות הברית.

תרבות הנגד אשר צמחה בשנות השישים בצפון אמריקה ואשר דחתה כל צורה של סמכות ומסורת, התאפיינה גם היא ברוחניות לא ממוסדת. התנועות החברתיות של אותה תקופה עיצבו מחדש את החיים החברתיים ואפשרו את התנאים הספציפיים לחופש הרוחני החדש (Wuthnow 1998). אחת המשמעויות של חופש זה הייתה, בין השאר, הניתוק מהדתיות הממוסדת וההישענות על האתוס האמריקני של שיפור עצמי וחלוציות, תוך כדי ניסוח ציפייה שרוחניות אמורה להיות משמעותית, רגשית ואקספרסיבית (Bender 2010). על רקע שינויים אלה קיבל הרעיון של רוחניות יהודית תנופה בקרב צעירים אשר היו מעורבים בתרבות הנגד. ההתמקדות הגוברת באינדיווידואליזם וחופש הניע רבים מהם לדחות את מה שחוו כריקנות הרוחנית של בתי הכנסת של הוריהם בפרברים לטובת חוויות דתיות מסוג חדש. חלקם פנה אל רוחניות המזרח, למשל בודהיזם או הינדואיזם, או הצטרפו לתנועות דתיות חדשות. אחרים שבו למסורת האתנית הדתית שלהם מבית – קרי ליהדות – וחזרו בתשובה (Ariel 2003). במקרים מסוימים הייתה החזרה ליהדות ברוח תרבות הנגד. צעירים אלה ביקשו לחדש את צורות הפולחן היהודיות המסורתיות ולעשות את היהדות לרוחנית יותר. בהתאם לרוח התקופה, החיפוש אחר רוחניות יהודית נערך מחוץ לבתי הכנסת של הזרמים הממוסדים, ובעיקר במסגרת תנועת ה'חבורה' (Havurah) – קבוצות קטנות ואינטימיות של צעירים יהודים משכילים שפיתחו יהדות של 'עשה זאת בעצמך', המדגישה ביטוי עצמי, אינטימיות ואותנטיות (Prell 1989).

שתי דמויות מרכזיות ששלח הרב השישי בשושלת חסידות חב"ד, ר' יוסף יצחק שניאורסון, לפעול בקמפוסים במסגרת מאמצי ההפצה והקירוב של התנועה, החלו להתבלט באותה תקופה: הרב שלמה קרליבך (1925-1994) והרב זלמן שכטר־שלומי (1924-2014) (Ariel 2003). כל אחד מהם מזוהה עם התגבשותו של אחד משני הערוצים העיקריים של הרוחניות היהודית החדשה. הראשון מזוהה עם הערוץ האורתודוקסי־נאו־חסידי והשני עם הערוץ הפלורליסטי. השניים זיהו את הצמא הרוחני של תלמידיהם והבינו שכדי למשוך אותם ליהדות יש להקנות לה אופי רוחני יותר. השניים השכילו לשלב מעשיות, ניגונים ופולקלור חסידי עם הערכים של תרבות הנגד של אותה תקופה: אקספרסיביות, אנטי־ממסדיות ושוויוניות.

6 בובר לא היה ההוגה האירופי היחיד שהציע לפנות לחסידות. אולם שלא כמו האדמו"ר מפיסנצנא או הילל צייטלין, שביקשו לחזק את מעמדן של המצוות באמצעות הפנייה החסידית לרגש, ביקש בובר להשתמש באתוס החסידי כדי לערער את מעמדה של ההלכה ולהציע יהדות רוחנית שאינה הלכתית (Persico 2014).

על המצע של תרבות הנגד האמריקנית נסללה הדרך להתגבשותה של הנאו-חסידות והרוחניות היהודית החדשה. הראשונה, ברוח קרליבך, הגמישה מעט את הכללים ההלכתיים בעיקר בכל הנוגע ליחסים בין גברים לנשים, ועם זאת נותרה מחויבת לכללי היסוד של העולם האורתודוקסי ולגבולות ההלכה (Ariel 2003). השנייה התרחקה מהמסגרת האורתודוקסית הנורמטיבית והדגישה את החיפוש האישי אחר חוויה רוחנית יהודית באמצעות שילוב פרקטיקות שאובות מהחסידות והקבלה עם שיטות רוחניות לא-יהודיות דוגמת מדיטציה בודהיסטית או שירה סופית (Weissler 2006). למרות ההבדלים האלה נתפסה הרוחניות בקרב המשתתפים בשני ערוצים אלה באופן דומה, כמאפיין אוניברסלי המשותף לכל בני האדם. מכאן נבעה התפיסה הפוליטית הפרוגרסיבית והאקטיביזם החברתי והסביבתי שאפיין חלק ניכר מפעילי הרוחניות היהודית באותה תקופה. השאיפה להתחדשות יהודית ולחוויה רוחנית טרנספורמטיבית נכרכה בקידום זכויות אדם ואזרח ובשאיפה לשוויון, לצדק חברתי ולתיקון עולם (Kaplan 2013)⁷. כיום שכך מעט להט הפוליטי הרדיקלי והרוחניות היהודית נקלטה בזרם המרכזי של יהדות ארצות הברית, אך היא עדיין הביטוי המובהק לסגנון הדתי המאפיין את יהדות צפון אמריקה (Liebman and Cohen 1990). הפעילים בחוגי הרוחניות היהודית בוחרים לפעול בזירה היהודית ומפרשים ומעניקים משמעויות חדשות רוחניות ואישיות לטקסט ולפרקטיקה היהודית. משמעויות אלה הן על פי רוב אוניברסליות ובעלות צביון פוליטי-פרוגרסיבי או רגשית-רפויטי (Werczberger 2011a).

הרוחניות היהודית בישראל

באמצע שנות התשעים של המאה ה-20 החלה הרוחניות היהודית החדשה לחלחל לתוך הזירה הישראלית על רקע השינויים הכלכליים והחברתיים בשנים אלה ופעילותם של סוכנים תרבותיים, שחלקם היו עולים ממוצא אנגלו-סקסי וחלקם - ישראלים ותיקים. אמנם כבר בשנות השבעים והשמונים נראו ניצנים ראשוניים של רוחניות יהודית בישראל בעקבות עלייתם של יהודים מצפון אמריקה לישראל, אולם התארגנויות אלה נשארו כמובלעות תרבותיות אנגלו-סקסיות ולא הצליחו לחדור אל לב התרבות הישראלית. כך, למשל, בשנת 1976 עלתה מארצות הברית קבוצה של חסידי קרליבך והקימה את המושב מבוא מודיעים בחבל מודיעין. כותרת כתבה שהתפרסמה בעיתון ידיעות אחרונות על היוזמה, 'שטטל אמריקאי הולך למודיעין' (ברנע 5.7.1974). משקפת את יחסה המתנשא של החברה הישראלית החילונית ליוזמה זו, ובאופן כללי לתרבות היהודית הגלותית

7 ממד זה ממשך להתקיים גם בימינו, כמו למשל בפעילות המגזין המקוון תיקון בעריכתו של הרב מייקל לרנר או בתפיסת האקו-כשרות מבית מדרשו של הרב זלמן שכטר-שלומי. לפי תפיסה זו כשרותו של מאכל נמדדת לא רק בהקפדה על כללי הכשרות ההלכתיים אלא גם לפי האופן שבו הוא יוצר, ללא פגיעה בסביבה או באדם אחר, כגון ניצול כוח עבודה זול במדינות העולם השלישי.

הצפון-אמריקנית. כיום ממשיכות לפעול 'מובלעות' אנגלו-סקסיות נאו-חסידיות בעיקר באזור ירושלים ובהתנחלות בית עין.⁸ ישיבות אלה, המיועדות לצעירים דוברי אנגלית, מציעות לתלמידיהן לימודי יהדות ברוח נאו-חסידית. הלימודים שם משלבים גישות חסידיות שונות לחיפוש רוחני אקספרסיבי (Steinhardt 2010), ועם זאת הן פועלות כמובלעות חינוכיות וחברתיות.

בשנות התשעים נראו לראשונה יוזמות מקומיות של רוחניות יהודית של ישראלים עבור ישראלים. השינויים העמוקים שעברה החברה הישראלית בין שנות השבעים לשנות התשעים – שינויים מבניים, כלכליים ופוליטיים וההשפעות הגלובליות על סגנון החיים – הביאו גם לשינויים חברתיים שבמרכזם תהליך של אינדיווידואליזציה ודגש על רווחת הפרט ואיכות חייו (Ram 2013). התפוררותם של המרכזים התרבותיים והרוחניים המוסכמים בחברה הישראלית בתקופה זו, עלייתה של תרבות צרכנית והאינדיווידואליזציה הגוברת הצמיחו מסוף שנות השמונים ואילך קבוצות ויחידים שביקשו לקיים דיאלוג חדש עם הדתיות היהודית מצד אחד ועם הדתיות הגלובלית של העידן החדש מן הצד האחר, בשאיפה לחוויה דתית משמעותית. התשוקה הגוברת לחקור צורות חדשות של רוחניות דתית הייתה לחלק מן הזרם המרכזי בחברה ובלטה בעיקר בקרב צעירים יוצאי צבא (Ferziger 2008: 77). הם לא הגבילו את עצמם רק למסגרות היהודיות הדתיות המקובלות אלא ביקשו גאולה ומשמעות גם בתנועות הדתיות החדשות (Beit-Hallahmi 1992; Ariel 2011). מאוחר יותר, משנות התשעים ואילך, הופנה החיפוש אחר משמעות וזהות גם לתרבות העידן החדש, להתחדשות היהודית החילונית ולרוחניות היהודית החדשה (אזולאי וורצברגר 2008). בעקבות קליטתה של תרבות העידן החדש בישראל (שמחאי 2009; תבורי 2007) והפופולריות הגואה של מסעות החיפוש הרוחני להודו (Maoz and Bekerman 2010) התגלו ניצנים ראשונים של עניין ברוחניות יהודית בקרב שני ציבורים עיקריים: החילונית והדתית-לאומי. בציבור החילונית התגבשה מה שאכנה כאן 'רוחניות יהודית פלורליסטית' ובציבור הדתי-לאומי התגבשה 'רוחניות יהודית לאומית'.

רוחניות יהודית פלורליסטית

כללית הרוחניות היהודית הפלורליסטית ממוזגת בין תרבות העידן החדש בישראל לשאיפה להתחדשות יהודית במרחב החילוני. נעמה אזולאי (2015: 316) סבורה שהתנועה להתחדשות

8 נוסף על מבוא מודיעין יש לציין גם את הקמתם של קיבוצים ויישובים קהילתיים בידי עולים מארצות הברית בעלי זיקה לתנועות הרפורמית והקונסרבטיבית בשנות השישים והשבעים, דוגמת הקיבוצים יהל ולוטן בערבה השייכים לתנועה הרפורמית, וחתון בעל השורשים הקונסרבטיביים בגליל התחתון. יישובים אלה לא הוקמו בזיקה לרוחניות היהודית של תרבות הנגד הצפון-אמריקנית וגם לא נודעה להם השפעה ממשית על התרבות היהודית בישראל. חריג הוא המרכז 'אור הלב' למדיטציה ברוח יהודית הפועל כיום בקיבוץ חנתון הקונסרבטיבי.

היהודית במרחב החילוני שואפת לפתח שיח ציבורי שנותן לגיטימציה לביטויים של החיים היהודיים. במסגרת זו התגבשו ארגונים וקבוצות המייצרים ומייצגים אפשרויות שונות של ביטוי וזהות יהודיים עבור הציבור החי ופועל במרחב החילוני בישראל. ארגונים וקבוצות אלה עוסקים בהעמקת הידע בתרבות היהודית לתקופותיה, בהתחדשות דרכי הלימוד (בתי מדרש), ובעיצוב טקסים יהודיים המשלבים מסורת וחדוש.

להבדיל, הרוחניות היהודית מדגישה את החוויה הרוחנית האישית ומתאפיינת בגישה א-הלכתית, פלורליסטית ושוויונית וקרובה ברוחה לזו הצפון-אמריקנית. ביטוייה הראשונים הם בזירות העידן החדש של סוף שנות התשעים ותחילת שנות האלפיים. למשל, במתחמי הפסטובילים של העידן החדש נערכו קבלות שבת והוקמו מתחמים 'יהודיים' שבהם יכלו המעוניינים לאכול אוכל כשר ולהתפלל (שמחאי 2009). אחד מהם אף נקרא 'בית התפילה והאהבה', כמחווה לקומונה שהקים הרב שלמה קרליבך בסן פרנסיסקו בשנת 1967 (Ariel 2003).

לקראת סוף שנות התשעים החלו לבלוט שתי דמויות מרכזיות בזירה זו: הרב אוהד אזרחי והרב מרדכי גפני. הראשון – ישראלי, חילוני וחוזר בתשובה בעברו, והשני ממוצא אמריקני. שניהם בעלי רקע דתי אורתודוקסי. שני המורים הכריזמטיים הצליחו לכנס סביבם קבוצות קטנות של תלמידים, שבהמשך התגבשו לקהילות. קהילת 'המקום', שנקראה בראשיתה גם 'הישיבאשראם', פעלה במצוקי דרגות שבצפון מדבר יהודה בשנים 2000-2005 בהנהגתו של אוהד אזרחי ומנתה כמה עשרות אנשים. 'קהילת בית חדש' בהנהגתו של הרב מרדכי גפני פעלה בה בעת, בשנים 2000-2006, ועיקר פעילותה התקיימה ביפו. קהילה זו מנתה יותר ממאה איש (Werczberger 2016). קהילה שלישית בשם 'נאוה תהילה' הוקמה שנים ספורות לאחר מכן בידי הרב הרב הירושלמית רות גן-כגן אשר הוסמכה בידי רבי זלמן שכטר-שלומי וקשורה רשמית ל'אלף' – ארגון הגג של קהילות ההתחדשות היהודית Jewish Renewal, בצפון אמריקה. קהילה זו ממשיכה לפעול גם כיום.

כמו הקהילות הרוחניות היהודיות בצפון אמריקה ביקשו גם חברי הקהילות 'המקום', 'בית חדש' ו'נאוה תהילה' לחדש את המסורת הרוחנית ואת הפולחן היהודי באמצעות פנייה לחסידות ולקבלה ושילוב שיטות ורעיונות הלקוחים מתורות רוחניות לא-יהודיות כמו למשל בודהיזם, סופיות ונאו-שמאניות (Werczberger 2016). אף שקהילות 'המקום' ו'בית חדש' לא היו שייכות רשמית לתנועת ההתחדשות היהודית האמריקנית, לשני המנהיגים היה קשר ישיר עם קהילות התנועה ושניהם הוסמכו לרבנות בידי הרב זלמן שכטר-שלומי. לקהילת 'המקום' אף הייתה קהילה אחות בתנועה: קהילת 'חכמת הלב' מסן פרנסיסקו. בשנת 2001 נסעו חברי קהילה לארצות הברית ופגשו את אנשי קהילות ההתחדשות היהודית. בריאיון עם אחד מחברי קהילה הישראלית הוא תיאר את התפעלותו מהעושר והגיוון של צורות חיים יהודיות שפגש שם, שהן 'כל כך כל כך שונות מהראש הישראלי,

9 בהמשך, לאחר שהתברר כי הרב גפני ניצל לכאורה נשים מהקהילה, משך שכטר-שלומי את הסמיכה שלו (Werczberger 2016).

אפילו החילוני'. תחושת הגילוי נבעה לא רק מהחשיפה לצורות חדשות של קהילתיות יהודית ופולחן יהודי, השונות מאוד מאלה המקובלות בישראל, אלא גם מהתובנה שאפשר ואף לגיטימי להעניק אינסוף פרשנויות אישיות ומשמעויות יצירתיות למסורת היהודית. כללית אימצה הרוחניות היהודית הפלורליסטית בישראל את העקרונות הבסיסיים של הרוחניות היהודית הצפון-אמריקנית. הביקורת על היהדות הרבנית הממוסדת היא שהיא מסתגרת, נוקשה ונטולת חיוניות, ושהיהדות זקוקה להתחדשות רוחנית. הטקסט היהודי נקרא מחדש קריאה רוחנית ואוניברסלית והפרקטיקה הדתית מקבלת משמעויות אישיות ותרפויטיות. כך, למשל, התפילה אינה נתפסת עוד כהוראה הלכתית מחייבת אלא כמעשה וולונטרי, אישי ואינטימי של האדם מול אלוהיו. 'שיחה עם החבר הכי אינטימי שלך בשפת היום יום או וידוי לפני הפסיכולוג הכי ותיק שנותן את שרותיו בחינם' (אזרחי 2001: 28). באופן דומה, חגי ישראל מקבלים משמעות פסיכולוגית המומשגת במונחים של ריפוי ושל טרנספורמציה עצמית וזוכים לעיצוב ריטואלי מחודש (Werczberger 2011a).

כמו הרוחניות היהודית הצפון-אמריקנית, גם הרוחניות היהודית הפלורליסטית בישראל מבקשת למתן את הממד היהודי הפרטיקולרי שרואה בעם היהודי 'עם נבחר' או 'עם סגולה' (בן רפאל ובן חיים 2006).¹⁰ תחת זאת היא מטעינה את היהדות בערכים אוניברסליים כלל-אנושיים באופן דומה לזה של התנועה הרפורמית בצפון אמריקה (שיף 2001). יתרה מזאת, מכיוון שהרוחניות נתפסת כמאפיין אוניברסלי משותף לכלל בני האדם, היא מאפשרת בניית גשרים בין בני אדם ובין קהילות. אנשיה מעורבים ביוזמות של דיאלוגים בין-דתיים. כך למשל קהילת 'נאוה תהילה' מקיימת קשרים הדוקים עם נזירים ונזירות במנזר שבהרי יהודה וחברים בקהילת 'המקום' היו מעורבים, כאמור, בפרויקט יהודי-פלסטיני שבמסגרתו התקיים אירוע שנתי לציון יום הזיכרון והנכבה.

אחד מהמאפיינים המובהקים של הקהילות היה היותן חלק בלתי נפרד מתרבות העידן החדש של אותה עת. קהילת 'בית חדש', למשל, הפעילה מתחם יהודי בכמה מהפסטיבלים הרוחניים שהתקיימו באותן שנים. הרב גפני והרב אזרחי כתבו טורים קבועים בירחון חיים אחרים, כתב העת המרכזי של קהילת העידן החדש בישראל באותה תקופה. יתרה מזאת, רבים מחברי הקהילות הגיעו אליהן לאחר מסע רוחני בעולם הלא-יהודי והתנסות בשיטות רוחניות לא-יהודיות. ההתקרבות לרוחניות היהודית נבעה מניסיון לשלב בין החיפוש הרוחני לזהותם היהודית (ורצברגר 2014).

לשילוב זה נדרש שינוי בריטואלים היהודיים שהתקיימו בקהילות והתאמתם לאסתטיקה של תרבות העידן החדש בישראל. גם אם הרוחניות היהודית בישראל אימצה מיהדות צפון אמריקה את עצם האפשרות לעיצוב מחודש של הריטואל היהודי, הרי שהאסתטיקה של הריטואלים החדשים עברה תרגום והתאמה לתרבות העידן החדש בישראל ולאופן שבו חומר, גוף ורגש היו למרכיב מרכזי בה. בעידן של דתיות גלובלית וחברת הצריכה משקפים

10 למשל, וכנהוג בחלק מהקהילות הרפורמיות בצפון אמריקה, מקובל לשנות את מילות הקידוש מ'פי בנו בְּתַרְתָּ מְקַל הָעַמִּים' ל'פי בנו בְּתַרְתָּ עִם כָּל הָעַמִּים'.

הריטואלים הדתיים החדשים של תרבות העידן החדש אסתטיקה שנועדה לעורר חוויות רגשיות וגופניות עזות, ומזמינה את המשתתפים לתרגל את האותנטיות והיצירתיות שלהם ולחוש אותן בעוצמה (Gauthier 2014). טקסי התפילה האלטרנטיביים של קבוצות אלה ביקשו ליצור מרחב רוחני אלטרנטיבי, אקספרסיבי ומרגש המבוסס על שאיפה לספונטניות ולאקספרסיביות עצמית ובין-אישית.

סידור התפילה, פריטי הלבוש, הצלילים, עיצוב המרחב והתפאורה שברקע יצרו אווירה שקרא למעורבות גופנית של המאמינים והסתמך על רגשותיהם. כמקובל בתרבות העידן החדש הישראלי, סגנון העיצוב הטקסי הושפע מן האסתטיקה של דתות המזרח כפי שנתפסה כאן. התפילות לא נערכו בבית כנסת אלא בחללים מאולתרים ופשוטים (כיתה, אולם), לעתים קרובות בחיק הטבע, תחת יריעות אוהל או בחיק הטבע. על רצפת המרחב שהוגדר כמרחב התפילה הונחו בדרך כלל מחצלות ומזרנים. על הקירות נתלו תמונות ובדים צבעוניים מצוירים. בכניסה למתחם התבקשו הנכנסים לחלוץ את נעליהם. במקרים שבהם המשתתפים ישבו במעגל, הונחו במרכזו חפצים שונים דוגמת מקלות קטורת בוערים, אבני קריסטל וצמחים שונים. באופן טיפוסי המשתתפים בתפילות מעין אלה היו לבושים בסגנון הלא רשמי של תרבות העידן החדש הישראלית: שיער מרושל, חולצות ומכנסי כותנה פשוטים לגברים וחצאיות ארוכות ורחבות לנשים. כמעט כולם נעלו סנדלים פשוטים או כפכפי אצבע. שלא כמו בתפילות של הקהילות הרוחניות היהודית בצפון אמריקה, הישיבה לא הייתה על כיסאות אלא על הרצפה במעגל או בחצי מעגל, בסיכול רגליים.

כמו התפילות של הרוחניות היהודית הצפון-אמריקנית גם כאן החליף ה'צ'נטינג' (chanting) את נוסח התפילה היהודית המסורתית המורכב מרצף של תפילות ופיוטים. ה'צ'נטינג' מבוסס על שירה רפטיבית של פסוק אחד או שניים הלקוח מסידור התפילה, מהתנ"ך או ממקורות יהודיים אחרים, ועל מלודיה פשוטה וחוזרת שוב ושוב בקצב הולך וגובר. אמנם הרוחניות היהודית הפלורליסטית למדה את פרקטיקת ה'צ'נטינג' מן התנועה הצפון-אמריקנית, אולם היא שיוותה לה נופך מקומי חדש באמצעות שימוש בכלי נגינה ומלודיות בעלות אופי מזרח-תיכוני או הודי. בראיונות שקיימתי ציינו כמה מהמראיינים את הביקור של הרבה שפע גולד האמריקנית בישראל כנקודת ציון להתפתחותה של פרקטיקת ה'צ'נטינג' או 'השירה המקודשת' כפי שהיא מכונה בישראל. אחת המראיינות, שהיא מוזיקאית, אמרה לי שאחרי שנתיים שלוש, שפע הייתה כבר קטנה מדי לארץ. פה יש משהו אחר. בישראל העושר התרבותי והמוזיקלי הוא פי מיליון יותר גדול ממה שקורה בארצות הברית. בארצות הברית זה... זה כזה "חמוד". לדעתי זה די משעמם לאוזן הישראלית שמכירה כל כך הרבה טעמים.

הרוחניות היהודית הפלורליסטית נוצרה מתוך תרבות העידן החדש הישראלית (Ruah Midbar and Klin Oron 2010) ועל כן היא אימצה את סממניה האסתטיים. עם זאת, קיומה לא היה מתאפשר ללא השפעה והשראה מהרוחניות היהודית הצפון-אמריקנית והתאמת האסתטיקה שלה למקובל בתרבות העידן החדש הישראלית. יתרה מזאת,

במעבר שלה מצפון אמריקה לישראל נקלטו כמה מעקרונותיה העיקריים: הצבת הסובייקט והמשמעויות האישיות שהוא מעניק למעשיו במרכז; דגש על פרקטיקה בעלת משמעות אישית במקום על הנורמה ההלכתית והאפשרות לעצב ריטואלים מחדש; וגישה אנטי-ממסדית השוללת את הסמכות הרבנית ובייחוד את זו האורתודוקסית. לענייננו משמעותי במיוחד הוא אימוץ התפיסה של רוחניות אוניברסלית. בגישה לא-אורתודוקסית זו, הרוחניות נתפסת כממד משותף לקבוצות ועמים, כמאפשרת פתיחות ושילוב של פרקטיקות לא-יהודיות בריטואל היהודי וכמנוף לחציית גבולות לאומיים ודתיים.

עם זאת, ולמרות הניסיון לטשטוש הממד הלאומי-ציוני, כפי שבא לידי ביטוי קיצוני למדי בציטוט שפתח את המאמר, אפשר להבחין, לפחות מבחינה אחת, בהתאמה (אדפטציה) שעברה הרוחניות היהודית הצפון-אמריקנית להקשר התרבותי היהודי-ישראלי. התאמה זו נוגעת לאופן שבו הרוחניות היהודית הפלורליסטית מנסחת את הקשר שלה למקום. להבדיל מהרוחניות היהודית בצפון אמריקה, שבה המקום הוא נטול משמעות רוחנית או תאולוגית, הרוחניות היהודית הפלורליסטית הישראלית מתאימה את השיח הציוני והישראלי על המקום לשיח הרוחניות העכשווית האוניברסלי (גורביץ' וארן 1991; Ben Ari and Bilu 2012). הארץ והמקום מנותקים מהמדד היהודי-לאומי שלהם, ובמקום זאת נתפסים כאתר של קשר ישיר עם הטבע והכוחות הרוחניים שבו. המקום והארץ אינם מייצגים את הקדושה הנובעת מההבטחה האלוהית וגם לא את ההמשכיות הלאומית ההיסטורית, אלא דווקא את הפוטנציאל הרוחני הגלום בשיבה אל המקום ואל הטבע. כותב אוהד אזרחי:

עד לגלות בבל שבאה לאחר חורבן בית ראשון, הייתה האמונה הישראלית קשורה בקשרים עבותים לאדמה, למקום, לארץ, למקדש. הישראלים הקדומים היו אנשי שבט, שגם אם באו אל הארץ הזו לאחר מסע ארוך במדבר, גיבשו את אמונתם ואת סדרי הפולחן שלהם על בסיס ההכרה שאלוהים מתגלה בשמיים ובארץ, בגשם, בכצורת, ברוח המדבר, בעיינות המים בצבאות ובאיילות השדה. רבים מהמנהגים שלנו, מהחגים ומהמועדים מבוססים על מנהגים כנעניים פגאניים ביסודם, שהעבריים שבאו אל הארץ הזו אימצו תוך עריכת שינויים קלים, כדי להתאימם למערך האמונה המייחד את הישראלים ואת תורתם (אזרחי 2002: 42).

לפי אזרחי, אם כן, יש זיקה בלתי אמצעית בין הרוחניות היהודית לארץ. שלא כמו הרוחניות היהודית הצפון-אמריקנית, השיבה למקום מאפשרת חזרה לרוחניות הלא-ממוסדת שהתקיימה לכאורה בעת העתיקה וכן לאפשרות של נבואה והתגלות אלוהית ישירה דרך הטבע. במעין נרטיב נאו-כנעני מציע אזרחי חידוש רוחני ליהדות המבוסס על ילידיות. ההסתמכות על הפגאניות הכנענית הקדומה אף מהדהדת תפיסות נאו-פגאניות עכשוויות (Pike 2001; Werczberger 2001b). זו רוחניות יהודית ילידית, מבוססת מקום, המבקשת לשלב בין האוניברסלי לפרטיקולרי בעודה חותרת תחת האידאולוגיה הלאומית הציונית.

רוחניות יהודית לאומית בציבור הדתי לאומי

בד בבד עם כניסתה של הרוחניות היהודית לזירה החילונית בישראל באמצע שנות התשעים נרשמה מגמה דומה בציבור הדתי לאומי. גם כאן באה הרוחניות היהודית לידי ביטוי בניסיון להעצים את הממד החווייתי, הקיומי והאינדיווידואליסטי של החיים הדתיים. במקרה זה הדבר נעשה על ידי שילוב של העיסוק החסידי בנפש האדם בתאולוגיה הציונית הדתית לגוניה השונים (מוזס 2009). עם ביטוייה המובהקים של הרוחניות היהודית הלאומית אפשר למנות את עליית ההמונים של צעירים מהציבור הדתי לאומי לאומן, לקברו של ר' נחמן מברסלב, מדי שנה בראש השנה (וינשטוק 2011);¹¹ הנהגת תכנית לימודים בעלת אופי חסידי בעולם הישיבות (גארב 2005); ואת הגילויים הקיצוניים והאלימים של רוחניות יהודית בקרב אנשי הגבעות (פישר 2007).

שלא כמו הרוחניות היהודית הפלורליסטית, הרוחניות היהודית הלאומית נספגה באופן דיפוזי. עם זאת השפעתה עמוקה יותר, כנראה מפני שהיא מתרחשת על רקע תהליכי התחדשות תאולוגיים וחברתיים רחבים בציונות הדתית (מוזס 2009). אמנם עקב פעולתם של כמה סוכני תרבות, רובם מרקע אנגלו-סקסי, אפשר לאתר מספר מצומצם של מופעים של רוחניות יהודית המזכירים את הנאו-חסידות הצפון-אמריקנית. למשל, בשנות התשעים של המאה ה-20 ייסד הרב מאיר (מיקי) רוזן, שעלה לישראל מבריטניה, את בית הכנסת 'יקר' – מרכז לתורה ויצירה. ברוח הנאו-חסידות, שילבה התפילה ב'יקר' ניגונים חסידיים ממקורות שונים: קרליבך, ברסלב, מודז'ץ ועוד. בית הכנסת עצמו שילב 'אינטימיות ואינטנסיביות, עם מקום של חיפוש רוחני' ובו 'החיפוש אחרי החוויה הדתית לא סתר את המחויבות העמוקה להומניזם ולאוניברסליות – אנושיות וכלל אנושיות' (קליבנוף 2008). בזירה הירושלמית פעלו באותה עת דמויות נוספות דוגמת הרב דיוויד זלר האמריקני, מוזיקאי ותלמיד של הרב שלמה קרליבך שניהל את מרכז 'יקר'. עם זאת, ולמרות הפופולריות היחסית של ארגונים אלה, נותרה הנאו-חסידות הצפון-אמריקנית על עמדתה האוניברסלית וההומנית בשולי החברה הדתית הלאומית.

פריצת הדרך החשובה של הרוחניות היהודית הלאומית אירעה בעקבות הקמתן של ישיבות שפעלו ברוח חסידיתי בידי רבנים שהיו בשר מבשרה של הממסד הציוני דתי: הרב שמעון גרשון רוזנברג (שג'ר), הרב מנחם פרומן והרב עדין שטיינזלץ. בשלהי שנות שמונים ותחילת שנות התשעים הם הקימו את הישיבות החסידיות הלאומיות הראשונות, ובהן בין השאר: ישיבת שפע/מקור חיים, ישיבת שיח יצחק, ישיבת רמת גן והישיבה בעתניאל. במוסדות חינוך אלה התרחש מעבר מקוריקולום המבוסס על לימוד ההלכה להתמקדות בטקסטים מיסטיים (גארב 2005). לראשונה ניתנה לציבור זה האפשרות ללמוד ספרי חסידות ושירה ומקום לביטוי אישי ורגשי. יתרה מזאת, הלומדים בישיבות אלה אימצו

11 וינשטוק מתאר בספרו כיצד החיפוש אחר חוויה רוחנית עזה, חיה, רגשית ופרטית, במקום הדגש הרציונלי-קולקטיבי-לאומי המאפיין את העולם הדתי הלאומי הפועל ברוחו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, מביא צעירים רבים מהציבור הדתי-לאומי לנסוע לאומן.

מנהגים חסידיים דוגמת התבודדות ותפילה רגשית חווייתית המתבססת על ניגונים ושירה (הורוביץ תשע"ז). מאז התרבו המסגרות שמשלבות רוחות ותכנים מתורות החסידות, וכיום ניתן מקום לפעילות מעין זו גם בישיבות שאינן נחשבות 'חסידיות' במוצהר ובמדרשות לבנות. בשנים האחרונות אף יצאה הנאו־חסידות מסוג זה מכותלי בית המדרש והישיבה. כך למשל הרב דב זינגר, ראש ישיבת מקור חיים, ייסד את 'בית המדרש להתחדשות' שבו הוא מבקש לקדם חבורות 'עבודה תפילה' המדגישות את הממד הרגשי אישי של התפילה באמצעות ניגון ומוזיקה,¹² והרב יעקב ורשבסקי הנאו־חסידי מפיץ סרטונים ב־*YouTube* של שיעורי חסידות בכותרת 'לב לומד אהבה'.

להבדיל מהרוחניות היהודית הפלורליסטית שנקלטה בציבור החילוני, קליטתה של הנאו־חסידות בציבור הדתי הלאומי חייבה תהליכי תרגום והסתגלות עמוקים (Gal 2015). בתהליך זה אבד כמעט לחלוטין הממד האוניברסלי וההומניסטי של הרוחניות היהודית הנאו־חסידית הצפון־אמריקנית ובמקומם הוצבו הסגירות והפרטיקולריות היהודית על היבטיהן האתנו־לאומיים. למרות הדגש האינדיווידואליסטי של הנאו־חסידות, הדורש עצמו מסוים של הדרישה לשייכות קולקטיבית, ואולי בגללו, הגבולות בין יהודי ללא־יהודי והמשמעות הפוליטית האתנו־לאומית הנגזרת מכך נותרו על כנם ואף התחדדו. להלן אציג שתי דוגמאות לנטייה זו: הראשונה היא של פרקטיקות היברידיות של רוחניות יהודית, המשלבות בין רוחניות יהודית ולא־יהודית והשנייה היא של הנאו־חסידות הרדיקלית של נוער הגבעות ומשנתו של הרב יצחק גינזבורג.

פרקטיקות היברידיות הן אולי הצורות הפחות ממוסדות והנפוצות בין הצורות של רוחניות יהודית שתיארת לעיל, אך הן גם המלמדות ביותר על ההתמרה ברוחניות היהודית בדרכה לישראל וקליטתה בציבור הדתי הלאומי. בין הפרקטיקות היברידיות הרוחניות החדשות שנוצרו בציבור זה בשנים האחרונות אפשר למנות את 'שיטת ימימה לחשיבה הכרתית' המשלבת אלמנטים מגדריים, רוחניות יהודית, פסיכולוגיה הומניסטית ותנועת הפוטנציאל האנושי (Kaufman 2012), ואת סדנאות 'שקוף' המשלבות תרפיה בתורת רבי נחמן מברסלב (ליבוביץ' 2006). דוגמה נוספת היא 'ויפאסנה יהודית' המחברת בין מדיטציית ויפאסנה ('תובנה') הבודהיסטית למסורת היהודית. כפי שמראים אורי מאוטנר ונסים מזרחי, שלא כמו פרקטיקת 'ההתבודדות' שמקורה בחסידות ברסלב, האתגר שבשילוב שיטת מדיטציה ממקור לא־יהודי, במקרה דנן בודהיסטי, מורכב יותר (Mautner and Mizrahi 2020).

באתנוגרפיה של סדנת ויפאסנה יהודית שנערכה בהתנחלות ביהודה בשומרון, מתארים מאוטנר ומזרחי את האופן שבו מדיטציית ויפאסנה מתורגמת ומנוכסת להקשר הדתי פוליטי של משתתפי הסדנה, רובם מהציבור הדתי לאומי. הם מצביעים על שלוש אסטרטגיות ששימשו את מנחי הסדנה ומשתתפיה כדי ל'הכשיר' את הויפאסנה ולתת לגיטימציה לתרגול שלה. הראשונה, ניתוק הויפאסנה מהקשרה הדתי המקורי והצגתה כפרקטיקה

אוניברסלית מדעית חילונית שנועדה למטרות תרפויטיות. השנייה, 'יהוד' הוויפאסנה והצגתה כבעלת משמעות יהודית מיסטית, מוסרית ודתית לאומית. מאוטר ומזרחי מתארים כי כמה משתתפים טענו שהמקור האמתי של הוויפאסנה הוא יהודי, בעת העתיקה ובתקופת הנביאים. השלישית, במקרים שבהם נעשה שימוש במונחים בודהיסטים הדגישו המנחים את עדיפותה של היהדות ועליונותה על שיטות ופילוסופיות אחרות (Ibid.).

אין הרבה חדש בהוצאת הוויפאסנה מהקשרה הדתי המקורי והצגתה כפרקטיקה חילונית תרפויטית. בעשרות השנים האחרונות יובאו הוויפאסנה ומדיטיציית ה'מינדפולנס' למערב, שם מקובל להציג אותה כטכניקה תרפויטית בעלת משמעויות פסיכולוגיות (Wilson 2014). גם 'יהוד' הוויפאסנה דומה לאופן שבו שיח הרוחניות היהודית, בעיקר זה שמקורו בחוגים אורתודוקסיים בצפון אמריקה, ממסגר את פרקטיקת המדיטיציה כפרקטיקה יהודית במקורה. ספריו של אריה קפלן שיצאו לאור בשנות השבעים, למשל, מתארים כיצד דמויות יהודיות היסטוריות, בייחוד הנביאים, תרגלו מדיטיציה כדי להגיע למצבי תודעה נבואיים (פרסיקו 2016). המיוחד במקרה של הוויפאסנה היהודית שתואר כאן הוא אופן הניכוס שאותו מכנים מאוטר ומזרחי 'פתיחות ללא קוסמופוליטיות' (Mautner and Mizrahi 2020). אימוץ הוויפאסנה על ידי קבוצה המחזיקה באידאולוגיה דתית אתנו-לאומית מכתוב את הצורך ליישב בין הפתיחות והאוניברסליות של הרוחניות היהודית לאידאולוגיה המושגת על תפיסה של גבולות נוקשים בין היהודי ללא-יהודי (ובייחוד זה הערבי) ולעתים על תפיסה של עליונות על 'האחר'. הפתיחות ללא קוסמופוליטיות של הוויפאסנה היהודית שמאוטר ומזרחי מתארים (Ibid.) מדגימה היטב את האתגר שהרוחניות היהודית הצפון-אמריקנית בעלת האופי האוניברסלי מציבה בהקשר החברתי-תרבותי והדתי-לאומי הישראלי, ואת האפשרויות לפתורן (Steinhardt 2010).

מעבר לפרקטיקות היברידיות אלה נראה שאין דוגמה מובהקת יותר למחיקת הממד האוניברסלי ברוחניות היהודית מאשר הנאו-חסידות של אנשי הגבעות ביהודה ובשומרון (המכונים גם 'נוער הגבעות') המתרכזים ביישובים ובמאחזים בגב ההר, באזור שכם. 'נוער הגבעות' הוא שם כולל המתייחס לצעירים, בדרך כלל בשנות העשרה ועד השלושים לחייהם, שנפלטו ממסגרות קהילתיות וחינוכיות של הציונות הדתית או שמעוניינים במגורים מבודדים או זולים. ציבור זה אינו מקבל את סמכות ההנהגה הרבנית המוכרת של הציבור הציוני דתי, ומותח ביקורת על מה שהוא חושב לצביעות, פשרנות או יובש רוחני. המרד במסד מביא לפנייתו אל הנאו-חסידות בניסיון למצוא את האותנטיות האישית והחיבור הפרטי, הרגשי והבלתי אמצעי, ועל כן האמתי יותר מבחינתו, אל האלוהות (פרסיקו 2018). צעירים אלה מאמצים תפיסה של רוחניות יהודית שמדגישה חופש, אותנטיות ואקספרסיביות, אנטי-ממסדיות (ואנטי-בורגנות), וחיבור ישיר אל הטבע (פישר 2007). התייחסות ישירה לנושאים אלה הם מוצאים בתורתו של הרב יצחק גינזבורג, נשיא ישיבת עוד יוסף חי בשכם, המתגורר בהתנחלות יצהר.¹³

13 גינזבורג נכנס לתודעה הציבורית לאחר הטבח במערת המכפלה שערך ברוך גולדשטיין ופרסום הקונטרס ברוך הגבר שבו הוא מלמד זכות על גולדשטיין ומעשה הנגם שלו.

גינזבורג, יליד 1944, חוזר בתשובה ממוצא אמריקני, החל את דרכו בחסידות חב"ד ועדיין מזהה את עצמו כשייך אליה. עם זאת, בשנים האחרונות הוא פיתח תורה עצמאית משלו. הגות זו מושפעת עמוקות מכתבי חב"ד, אך להבדיל מחב"ד הקלאסית הוא מתיימר לחזור למקור הראשוני של החסידות ונתלה בעיקר בבעש"ט (מוזס 2009; Schwartzmann 2013). גינזבורג מוכר בשל השילוב של רוח אנרכיסטית עם תערובת של הגות מיסטית וחתרנות מדינית המציגה גישה אנטי-ממלכתית ומשיחיות רדיקלית. בהשפעת עמדותיו הפוליטיות המיסטיות הרדיקליות ניכרת בשנים האחרונות בקרב אנשי הגבעות הסלמה ביחסם אל ערביי יהודה ושומרון, ומתן לגיטימציה גוברת לפעולות אלימות נגד פלסטינים במסגרת מדיניות 'תג מחיר' שהתגבשה כתגובה לניסיונות הפינוי של מאחזים בלתי חוקיים. בד בבד יש להגותו קווים אופייניים לחשיבה של הרוחניות העכשווית. הוא מותח ביקורת על הצרכנות והקונפורמיזם החברתי והפוליטי ומציע התפתחות רוחנית באמצעות פרקטיקות דוגמת רפואה הוליסטית ופסיכולוגיה של הפוטנציאל האנושי, או טכניקות נשימה והרגעות, מדיטציה והתבודדות. את אלה הוא מציג כחלופות יהודיות אותנטיות לטיפול הרפואי והפסיכולוגי הקונוונציונלי (Schwartzmann 2013).

הרוחניות היהודית של גינזבורג מבטאת גישה פרטיקולריסטית ובדלנית קיצונית בכל הקשור לארץ ישראל ולמעמדם ותפקידם של הלא-יהודים וליחסים שבינם ובין עם ישראל. גינזבורג מקצין את התפיסה השלטת בציבור הדתי הלאומי על קדושתה של הארץ ומציע גישה רוחנית מיסטית קיצונית לחומריות ולארץ ישראל. בתפיסה הקלאסית של קדושתה של ארץ ישראל מבית מדרשו של הרב צבי יהודה קוק והחזון הגאולי המשיחי של גוש אמונים, הארץ היא בעלת מעלה רוחנית ובהתאם לכך אידאל שלמות הארץ וההתיישבות בה הוא ערך מרכזי (פישר 2007). לעומת זאת עבור גינזבורג החיים הדתיים בארץ ישראל בתהליך הגאולה משנים את צורתם מן היסוד בשעה שהם מספחים אליהם את הממד החומרי, קרי יישוב הארץ ועבודת האדמה. כותב גינזבורג: 'בארץ ישראל מגיע ישראל אל המנוחה והנחלה. דעתו מתיישבת. תורה שבעל פורחת וחיה בתוכו, וזוכה לכוון גם טעמי תורה ולחדש הלכות לפיהם. דימיונו נבואי, שירתו תפילה, אומנותו מקדש, פועל ידיו מצוות, שפע גשמיותו ראוי לקרבן ריח ניחוח, כל כולו עוז וענוה והאדמה אשר לוקח האדם ממנה ושב לעובדה חוזרת להיות גן עדן' (גינזבורג בתוך פישר 2007: 438).

תפיסה מיסטית זו, ששורשיה בתורת חב"ד, מתייחסת גם למהותו של 'האחר' הלא-יהודי וליחס הראוי אליו. ההבדל בין יהודי לגוי הוא מהותי ונובע מכך שמקורה של נשמת היהודי הוא ברמה גבוהה יותר של התגלות אלוהית מזו שממנה נחצבה נשמת הגוי (מוזס 2009). אין מקום במרחב הפיזי הקדוש ללא-יהודי ולכן גינזבורג מעודד עבודת כפיים עברית ואינו שולל מעשי אלימות ונקם נגד אוכלוסיות לא-יהודיות.

למעשה יחסו של גינזבורג לאלימות ולמעשי נקם הוא הביטוי המובהק ביותר לזיקה שבין הרוחניות החסידית לתפיסה הפוליטית הרדיקלית שמאפיינת אותו. הוא מדגיש את הרעיון של אלימות ונקם כמעשה ספונטני וטבעי (פישר 2007; Seeman 2015). בקונטרס ברוך הגבר שנכתב לאחר הטבח שביצע ברוך גולדשטיין במערת המכפלה, מציג גינזבורג

יחס חיובי לגוף ולחומר ורואה בהגשמת הדחף לנקמה אישור לישותו הממשית של האדם בהיבט החומרי ביותר שלה. במילים אחרות, נקמה מסוג זה שגולדשטיין ביצע היא ביטוי לעצמי האוטנטי. גינזבורג סבור שהנקמה קשורה לתהליך הקישור של העצמי אל האלוהים דרך חומריותם של הטבע והעולם החומרי. הנקמה קשורה לעולם הטבע ולכן היא חופשית וספונטנית – ביטוי חופשי של העצמי (פישר 2007).

יתרה מזאת, בהקשר של הטבח במערת המכפלה גינזבורג מבין את מעשיו של ברוך גולדשטיין כמעשה של הקרבה על קידוש ה'; תגובה ישירה לחילול ה' בתהליך אוסלו. ברוח התאולוגיה המסורתית של חב"ד מעשה ההקרבה על קידוש ה' נתפס כמעשה לא רציונלי הנובע מכך שבנבכיה העמוקים ביותר הנשמה מאוחדת עם האלוהים. כאשר נשקפת סכנה לאחדות הזאת, למשל בשעת מעשה כפירה או חילול ה', הנשמה מגיבה ממצולות הלא-מודע והאירציונלי ומתמסרת למעשה של מות קדושים כדי לשמור על אחדותה עם האלוהים. מעשה הרצח של גולדשטיין היה למעשה צעד של ביטוי עצמי של הנשמה (Seeman 2015).

דיון וסיכום: רוחניות יהודית משני צדדי האוקיינוס

סטיבן כהן וארנולד אייזן מתארים בספרם *The Jew Within* משנת 2000 את השינויים ביהדות ארצות הברית במפנה המאה ה-21 וכן את השינוי המהותי באופן שבו יהודים בארצות הברית מבינים את יהדותם. שינוי זה, הם טוענים, קשור ל'מפנה הסובייקטיבי' המתרחש כיום (Taylor 1989), ולעלייתו של 'העצמי היהודי הריבוני'. מפנה זה בא לידי ביטוי באופן שבו העצמי נעשה למוקד הזהות היהודית האישית והקבוצתית. כהן ואיזון סבורים כי היהודים האמריקנים מבטאים את תחושתם למסורת היהודית בכך שהם מאפשרים לעצמם ללקט ולבחור מתוך רפרטואר יהודי דתי אתני ותרבותי רחב – מעין יהדות של בחירה מן התפריט – כשהקריטריון היחיד לבחירה הוא מה משמעותי לעצמי. תחושת הנינוחות הזאת באה לידי ביטוי גם במשמעויות האישיות שהם מעניקים למעשיהם היהודיים (Cohen and Eisen 2000).

האפשרות לאמץ ואף לשנות מרכיבים מתוך המסורת היהודית באופן חופשי, אקלקטי ואידיוסינקרטי, באה לידי ביטוי מובהק ברוחניות היהודית החדשה שצמחה בצפון אמריקה בשנות השישים של המאה ה-20. הרוחניות היהודית מתבססת על חיפוש אישי וסובייקטיבי אחר חוויה רוחנית אישית. לצורך מימוש חוויה כזאת מלקטים הפעילים מתוך רפרטואר דתי ורוחני רחב, אשר בחלקו הוא יהודי, מיסטי, חסידי או כולם, וחלקו שאוב ממקורות לא-יהודיים. הרוחניות היהודית נסמכת על ערכים ועמדות אופייניים ליהדות הליברלית (הרפורמית והקונסרבטיבית) בצפון אמריקה: גישה אישית, וולונטרית ופלורליסטית לעולם היהודי וליברלית ומכילה לעולם הלא-יהודי (Cohen and Libman 1990). מתוך מערך עמדות אלה היא מציעה רוחניות יהודית שמגמישה ומותחת את הגבול בין היהדות לדתות אחרות ובין היהודי לשאינו יהודי, ומעצבת פרקטיקות יהודיות רוחניות חדשות בהתאם.

שאלתי במאמר מה קורה לרוחניות היהודית כאשר היא 'נודדת' מההקשר התרבותי הצפון-אמריקני להקשר הישראלי ואיזה תרגום אידאולוגי ואסתטי מתרחש במעבר מתרבות שבה שלט עקרון המקף (Shoham 2020) לתרבות הלאומית הישראלית הנשענת על הדומיננטיות של הזרם האורתודוקסי בפרהסיה הדתית הישראלית ועל גישה ותאולוגיה אתנו-לאומית. הראיתי שהרוחניות היהודית מתגלה כאובייקט תרבותי בעל 'גמישות פרשנית' (Pinch and Bijker 1984), המאפשרת להטעין אותה בקשת רחבה של אידאולוגיות וערכים. בתהליך דינמי זה נוצרת סינתזה רחבה של משמעויות וסמלים המתווכים על ידי סוכנים שונים והרוחניות היהודית זוכה למשמעויות שונות, לעתים אף סותרות. התרגום של הרוחניות היהודית בהקשר התרבותי הישראלי מושפע מהאידאולוגיות ומהעמדות הדתיות השונות השולטות בחברה הישראלית – זו החילונית המחזיקה בערכים ליברליים מחד גיסא וזו הדתית לאומית מאידך גיסא, וכן מהמיקום ומהזהויות של המתווכים התרבותיים העוסקים במלאכת התרגום והשייכים לקבוצות שונות בחברה הישראלית.

כשהרוחניות היהודית נקלטת בקבוצות חילוניות השייכות לתרבות העידן החדש הישראלית, נותר הממד האוניברסלי שלה על כנו. הרוחניות היהודית החילונית הפלורליסטית מאמצת את הגישה הריבונית של הרוחניות היהודית הצפון-אמריקנית. אנשיה בוחרים את המרכיבים שהם תופסים כרוחניים מתוך המסורת היהודית או שיטות רוחניות לא-יהודיות ומעניקים להם משמעויות חדשות. כך, למשל, הם מנסחים מחדש את הקשר שלהם למקום ולארץ באופן המוחק את הממדים הלאומיים של הקשר בין העם היהודי לארץ ישראל ובמקומו הם מדגישים ממדים ילידיים ורוחניים אוניברסליים. כך גם, כמו היהודים בצפון אמריקה, תחושת הבעלות על המסורת היהודית מאפשרת להם לעצב מחדש את הריטואלים המסורתיים באופן שמדגיש החוויה הרגשית והגופנית של הריטואל (ורצברגר וקפלן 2020). בה בעת הם מתאימים את הריטואלים שלהם לטעם האסתטי, המוזיקלי והגופני של תרבות העידן החדש בישראל.

לעומת זאת, כשהרוחניות היהודית בגרסה הנאו-חסידיית האורתודוקסית שלה נקלטת בציבור הדתי לאומי, היא עוברת תהליך עמוק של תרגום והתאמה (Levitt et al. 2012). בקרב קבוצות המחזיקות בתאולוגיה אתנו-לאומית היא מביאה לטשטוש ואף למחיקה של הממדים האוניברסליים של הרוחניות היהודית הצפון-אמריקנית. במקומם, הממד החסידי המיסטי ברוחניות היהודית משמש לניסוח רוחניות יהודית לאומית בעלת ממדים פרטיקולריים ובדלניים. אף שגם בקבוצות אלה נמצא חיפוש אחר חוויה רוחנית אישית וזיקה ישירה לאל מתוך מסגרת ההלכה והאורתודוקסיה המאפיין את הנאו-חסידות הצפון-אמריקנית, במקרה הישראלי חיפוש זה נעשה מתוך תפיסה קולקטיבית המדגישה את הייחוד הלאומי היהודי. זיקתו של העם היהודי למקום ולארץ ישראל מקבלת פרשנות מיסטית רוחנית לאומנית ובמקרים מסוימים, כמו זה של הרב גינזבורג וחסידיו ביישובי גב ההר בשטחי יהודה ושומרון, אף מתממשת באופן אלים.

לסיכום, משנות השבעים ואילך ניתן להבחין בשינוי של היהדות, תחילה בצפון אמריקה ואחר כך בישראל. תמציתה של התחדשות זו, המתבססת על מיקוד גובר בעצמי ועל עלייתו

של 'העצמי היהודי הריבוני' (Cohen and Eisen 2000), הוא הניסיון לשנות את היהדות לרוחנית יותר תוך כדי פנייה למקורות המיסטיים של היהדות: קבלה וחסידות. מבחינה זו ייתכן שאפשר להצביע על צמצום הפער הערכי בין שני המרכזים היהודיים ועל התנתקות מסוימת מהתפיסה של 'שלילת הגולה' אשר אפיינה את המחשבה הציונית (שמעוני 2000; Lieberman and Don-Yehiya 1983). תהליך זה בא לידי ביטוי בעיקר בקרב חוגים חילוניים ביהדות הישראלית, המוכנים כיום להכיר בחוויה היהודית בצפון אמריקה כלגיטימית ואוטנטית, ואף לשאוב ממנה השראה. לעומת זאת, כאשר מדובר בחוגים אורתודוקסים לאומיים נראה שהפער הדתי בין יהדות ארצות הברית לישראל מתעצם, המאפיינים האוניברסליים מיטשטשים והשאיפה לחופש ולאוטנטיות דתית משתלבת עם עמדות לאומניות ובדלניות המציבות גבולות חדים בין יהודי למי שאינו יהודי (בייחוד הערבי), ובמקרים מסוימים אף מעניקות הכשר לשימוש באלימות נגד ציבור זה. ההשוואה בין שני הערוצים של רוחניות יהודית בישראל חושפת, אם כן, לא רק את התהליכים הדינמיים של חליפין בין-תרבותיים, תרגום והתאמה להקשרים התרבותיים החברתיים, אלא גם את האופן שבו ההתחדשות ושינוי היהדות עשויים ליצור זיקות חדשות בין ציבורים יהודיים משני צדי האוקיינוס ומנגד להעצים את הפער והשונו הקיימים בין קבוצות בתוך החברה הישראלית, זו החילונית וזו הדתית.

רשימת המקורות

- אזולאי, נעמה, 2015. "אנו היהודים החילונים?" הגדרת זהות בתנועת ההתחדשות היהודית במרחב החילוני, בתוך: יוכי פישר (עורכת) **חילון וחילוניות: עיונים בניתחומיים**, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב, עמ' 314-339.
- אזולאי, נעמה ואפרים תבורי, 2014. "שירת החול": שיח יהודי-ציוני בקבוצות המשימה השיתופיות של הצעירים במרחב החילוני בישראל, בתוך: יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלום רצבי (עורכים), **מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל (עיונים בתקומת ישראל)**, סדרת נושא, 7, עמ' 311-346.
- אזולאי, נעמה ורחל ורצברגר, 2008. 'התחדשות יהודית במרחב החילוני בישראל: מתופעה לתנועה חברתית חדשה', **פוליטיקה: כתב עת ישראלי למדע המדינה וליחסים בינלאומיים**, 18, עמ' 141-172.
- אורחי, אוהד, 2001. 'אילו פיגו מלא שירה', **חיים אחרים**, 60, עמ' 24-28.
- _____, 2002. 'השכינה והמעין', **חיים אחרים**, 73, עמ' 42-46.
- _____, 2009. 'הפדרציה של המזרח התיכון', **NRG**, <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/55/ART1/837/590.html> (אוחזר ב-29.5.2022).
- בית מדרש להתחדשות, <https://tinyurl.com/5xspnx3u> (אוחזר ב-5.7.2021).
- בן פזי, חנוך, 2014. 'לוינס בעקבות בובר: מהתחדשות רוחנית לחברה מוסרית וצודקת', בתוך: יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלום רצבי (עורכים), **מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל (עיונים בתקומת ישראל)**, סדרת נושא, 7, עמ' 214-241.
- בן רפאל, אליעזר וליאור בן חיים, 2006. **זהויות יהודיות בעידן רב מודרני**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה.

- ברנע, נחום, 5.7.1974. 'שטטל אמריקאי מגיע למודיעין', דבר, עמ' 13.
- ברק גורודצקי, דויד, 2020. 'היהדות הרפורמית בעיני המנהיגים הפוליטיים ביישוב ובמדינת ישראל בראשיתה', בתוך: אופיר עבו ותניא ציון-וולדוקס (עורכים), **העולם היהודי - מבטים מישראל: דימויים, ייצוגים וגבולות**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, עמ' 70-94. _____, 2023. 'פלורליזם בציון: בין התנועה הרפורמית הישראלית לאמריקנית', בתוך: עדי שרצר ועופר שיף (עורכים) **יהדות אמריקה בישראל: מבטים, דימויים והשפעות (עיונים, סדרת נושא, 12)**, עמ' 41-62.
- גארב, יהונתן, 2005. 'יְחִידֵי הַסְּגָלוֹת יְהוּ לְעֶדְרִים': עיונים בקבלת המאה העשרים, כרמל, ירושלים. גורביץ, זלי וגדעון ארן, 1991. 'על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)', **אלפיים**, 4, עמ' 22-73.
- הורוביץ, אריאל, כ"ב בסיון תשע"ז. 'מתח גבוה', **מקור ראשון**, מוסף שבת.
- וינשטוק, משה, 2011. **אומן: המסע הישראלי לקברו של רבי נחמן מברסלב**, ידיעות ספרים, תל אביב.
- ורצברגר, רחל, 2014. 'רוחניות של חיפוש ויהדות של בחירה: נרטיב הזהות של אנשי ההתחדשות היהודית הרוחנית בישראל', בתוך: יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלום רצבי (עורכים), **מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 7)**, עמ' 555-579.
- ורצברגר, רחל ודנה קפלן, 2020. 'פתיחות רוחנית בניו אייג' היהודי: היבדלות מעמדית בעידן פוסט חילוני', **סוציולוגיה ישראלית**, 1, עמ' 74-98.
- ליבוביץ, אסף, ספטמבר 2006. **תנועות דתיות חדשות בישראל: לב הדברים וסדנת 'שקוף'**, דו"ח מרכז מיד"ע, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים, <https://tinyurl.com/yphctnty> (אוחזר ב־5.7.2021).
- מוזס, חנן, 2009. 'מציונות דתית לדתיות פוסט מודרנית: מגמות ותהליכים בציונות הדתית מאז רצח רבין', **עבודת דוקטור**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- מרגולין, רון, 2014. 'האם היה יוסף שכטר מבשר הרוחניות החדשה בישראל?', בתוך: יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלום רצבי (עורכים), **מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 7)**, עמ' 529-554.
- עבו, אופיר ותניא ציון-וולדוקס (עורכים), 2020. **העולם היהודי - מבטים מישראל: דימויים, ייצוגים וגבולות**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר.
- פישר, שלמה, 2007. 'טבע, אותנטיות ואלימות בהגות הציונית הדתית הרדיקלית', בתוך: חנה הרצוג, טל כוכבי ושמשון צלניקר (עורכים), **דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל: ספר יובל לציון 80 שנה לשמואל נח אייזנשטדט**, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים.
- פררמן, דן, 2018. **זרמים בעלייה: היהדות הרפורמית והקונסרבטיבית בישראל**, המכון למדיניות העם היהודי, ירושלים.
- פרסיקו, תומר, 2016. **מדיטציה יהודית: התפתחותן של תרגולות רוחניות ביהדות זמננו**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.
- _____, 2018. "'הגיע הזמן לשים דגש על הנפש": התעוררות הנאו-חסידיית בציונות הדתית ומשמעותה', בתוך: יאיר שלג (עורך), **ממשיגה הכשרות לנהג הקטרי? הציונות הדתית והחברה הישראלית**, מכון הרטמן, ירושלים.
- קליבנוף, לאה, 14.12.2008. 'יש אשר הוא שר', <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART1/825/151.html> (אוחזר ב־5.7.2021).

רוס, ניחם, 2010. מסורת אהובה ושנואה: זהות יהודית מודרנית וכתיבה ניאוחסידית בפתח המאה העשרים, ספריית גולדשטיין-גורן במחשבת ישראל, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע. שביד, אליעזר, 2019. הגשמת יהדות וציונות במדינת ישראל, כרמל, ירושלים. שביט, זאב, אורנה ששון-לוי וגיא בן-פורת (עורכים), 2013. מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים. שיף, עופר, 2001. יהודים משתלבים: אוניברסליזם רפורמי אמריקני מול ציונות, אנטישמיות ושואה, עם עובד, תל אביב. שלג, יאיר, 2010. מיהודי ישן לעברי חדש: רנסנס היהדות בחברה הישראלית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים. שמחאי, דלית, 2009. לזרם נגד הזרם: פרדוקסים בהגשמת חזון 'העידן החדש' בישראל, פרדס, חיפה. שמעוני, גדעון, 2000. 'בחינה מחדש של "שלילת הגלות" כרעיון וכמעשה', בתוך: אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, מרכז זלמן שזר, ירושלים, עמ' 45-63. תבורי, עידו (עורך), 2007. רוקדים בשדה קוצים: העידן החדש בישראל, הקיבוץ המאוחד, בני ברק.

- Ariel, Yaakov, 2003. 'Hasidism in the Age of Aquarius: The House of Love and Prayer in San Francisco, 1967-1977', *Religion and American Culture*, 13, 2, pp. 139-165.
- _____, 2011. 'Jews and New Religious Movements: An Introductory Essay', *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 15, 1, pp. 5-21.
- Azulay, Naama and Ephraim Tabory, 2008. 'A House of Prayer for all Nations: Unorthodox Prayer Houses for Nonreligious Israeli Jews', *Sociological Papers*, 13, pp. 22-42.
- Beck, Ulrich, 2010. *A God of One's Own: Religion's Capacity for Peace and Potential for Violence*, Polity, Cambridge.
- Beit-Hallahmi, Benjamin, 1992. *Despair and Deliverance: Private Salvation in Contemporary Israel*, SUNY Press, Albany, NY.
- Ben Ari, Eyal and Yoram Bilu (eds.), 2012. *Grasping Land: Space and Place in Contemporary Israeli Discourse and Experience*, SUNY Press, Albany, NY.
- Bender, Courtney, 2010. *The New Metaphysicals: Spirituality and the American Religious Imagination*, University of Chicago Press, Chicago.
- Czarniawska, Barbara and Guje Sevón (eds.), 2005. *Global Ideas: How Ideas, Objects and Practices Travel in a Global Economy*, Copenhagen Business School Press, Copenhagen.
- Cohen, Steven Martin and Arnold M. Eisen, 2000. *The Jew Within: Self, Family, and Community in America*, Indiana University Press, Bloomington.
- Cohen, Asher and Bernard Susser, 2010. 'Reform Judaism in Israel: The Anatomy of Weakness', *Modern Judaism*, 30, 1, pp. 23-45.
- Don-Yehiya, Eliezer, 1992. 'The Negation of Galut in Religious-Zionism', *Modern Judaism*, 12, 2, pp. 129-155.
- Ferziger, Adam S., 2008. 'Religion for the Secular: The New Rabbinate', *Journal of Modern Jewish Studies*, 7, 1, pp. 67-90.

- Fuchs, Ofira, 2019. 'Scaling Down Judaism: The Politics of Tradition and Change among Liberal Observant Jews in Israel', Ph.D. dissertation, University of Illinois at Urbana-Champaign, Urbana-Champaign.
- Gal, Susan, 2015. 'Politics of Translation', *Annual Review of Anthropology*, 44, pp. 225-240.
- Gauthier, François, 2014. 'Intimate Circles and Mass Meetings: The Social Forms of Event-Structured Religion in the Era of Globalized Markets and Hyper-Mediatization', *Social Compass*, 61, 2, pp. 261-271.
- Goldberg, Harvey E., Steven M. Cohen, and Ezra Kopelowitz (eds.), 2011. *Dynamic Belonging: Contemporary Jewish Collective Identities*, Berghahn Books, New York.
- Heelas, Paul, 1996. *The New Age Movement: The Celebration of the Self and the Sacralization of Modernity*, Blackwell, Oxford.
- Heelas, Paul and Linda Woodhead, 2005. *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality*, Blackwell, Oxford.
- Huss, Boaz, 2014. 'Spirituality: The Emergence of a New Cultural Category and its Challenge to the Religious and the Secular', *Journal of Contemporary Religion*, 29, 1, pp. 47-60.
- _____, 2016. "'Qabbalah, the Theos-Sophia of the Jews": Jewish Theosophists and their Perceptions of Kabbalah', in: Julie Chajes and Boaz Huss (eds.), *Theosophical Appropriations: Esotericism, Kabbalah and the Transformation of Traditions*, Ben-Gurion University of the Negev Press, Beer Sheva, pp. 137-166.
- Kaplan, Dana Evan, 2013. *Contemporary American Judaism: Transformation and Renewal*, Columbia University Press, New York.
- Kauffman, Tsippi, 2012. 'The Yemima Method as a Contemporary-Hasidic-Female Movement', *Modern Judaism*, 32, 2, pp. 195-215.
- Levitt, Peggy et al., 2012. 'Doing Vernacularization: The Encounter Between Global and Local Ideas about Women's Rights in Peru', in: Gulay Caglar, Elisabeth Prugl, and Susanne Zwingel (eds.), *Feminist Strategies in International Governance*, Routledge, London, pp. 127-142.
- Liebman, Charles S. and Eliezer Don-Yehiya, 1983. *Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish State*, University of California Press, Berkeley.
- Liebman, Yesha'yahu and Steven M. Cohen, 1990. *Two Worlds of Judaism: The Israeli and American Experiences*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Maoz, Darya and Zvi Bekerman, 2010. 'Searching for Jewish Answers in Indian Resorts: The Postmodern Traveler', *Annals of Tourism Research*, 37, 2, pp. 423-439.
- Mautner, Ori and Nissim Mizrahi, 2020. 'When Buddhist vipassanā Travels to Jewish West Bank Settlements: Openness without Cosmopolitanism', *Ethnic and Racial Studies*, 43, 7, pp. 1227-1245.
- Merry, Sally E., 2006. 'Transnational Human Rights and Local Activism: Mapping the Middle', *American Anthropologist*, 108, 1, pp. 38-51.

- Niculescu, Mira. 2012. "Find Your Inner God and Breathe": Buddhism, Popular Culture, and Contemporary Metamorphoses in American Judaism', in: Francois Gauthier and Tuomas Martikainen (eds.), *Religion in a Neoliberal Age*, Ashgate Pub. Company, Burlington, VT, pp. 91-108.
- Pagis, Michal, Wendy Cadge, and Orly Tal, 2018. 'Translating Spirituality: Universalism and Particularism in the Diffusion of Spiritual Care from the United States to Israel', *Sociological Forum*, 33, 3, pp. 1-23.
- Persico, Tomer, 2014. 'Neo-Hasidic Revival: Expressivist Uses of Traditional Lore', *Modern Judaism*, 34, 3, pp. 287-308.
- Pike, Sarah M., 2001. *Earthy Bodies, Magical Selves*, University of California Press, Berkeley.
- Pinch, Trevor J. and Wiebe E. Bijker, 1984. 'The Social Construction of Facts and Artefacts: or How the Sociology of Science and the Sociology of Technology Might Benefit Each Other', *Social Studies of Science*, 14, 3, pp. 399-441.
- Pinto, Diana, 1999. 'The Third Pillar? Toward a European Jewish Identity', *Jewish Studies at the Central European University: Public Lectures 1996-1999*, Budapest 2000, pp. 177-201.
- Prell, Riv-Ellen, 1989. *Prayer & Community: The Havurah in American Judaism*, Wayne State University Press, Detroit, MI.
- Ram, Uri, 2013. *The Globalization of Israel: McWorld in Tel Aviv, Jihad in Jerusalem*, Routledge, New York and London.
- Rothenberg, Celia E., 2006. 'Hebrew Healing: Jewish Authenticity and Religious Healing in Canada', *Journal of Contemporary Religion*, 21, 2, pp. 163-182.
- Ruah Midbar, Marianna and Adam Klin Oron, 2010. 'Jew Age: Jewish Praxis in Israeli New Age Discourse', *Journal of Alternative Spiritualities and New Age Studies*, 5, 1, pp. 33-63.
- Schwartzmann, Julia, 2013. 'Rabbi Yitzchak Ginsburgh and his Feminine Vision of the Messianic Age', *Journal of Modern Jewish Studies*, 12, 1, pp. 52-70.
- Seeman, Don, 2015. 'Violence, Ethics, and Divine Honor in Modern Jewish Thought', *Journal of the American Academy of Religion*, 73, 4, pp. 1015-1048.
- Shoham, Hizky, 2020. 'A Tale of Two Cultures: An Outline for a Comparative Cultural Analysis of Israeli and North American Jewry', *Journal of Modern Jewish Studies*, pp. 1-20.
- Simchai, Dalit. 2014. 'Ethno-national Identity and the New Age World View in Israel', *Israel Studies Review*, 29, 2, pp. 17-38.
- Steinhardt, Joanna, 2010. 'American Neo-Hasids in the Land of Israel', *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 13, 4, pp. 22-42.
- Swidler, Ann, 1986. 'Culture in Action: Symbols and Strategies', *American Sociological Review*, 51, 2, pp. 273-286.

- Taylor, Charles, 1989. *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Weissler, Chava, 2006. "'Women of Vision' in the Jewish Renewal Movement: The Eshet Hazon ["Women of Vision"] Ceremony', *Jewish Culture and History*, 8, 3, pp. 62-86.
- Werczberger, Rachel, 2011a. 'Self, Identity and Healing in the Ritual of Jewish Spiritual Renewal in Israel', in: Boaz Huss (ed.), *Kabbalah and Contemporary Spiritual Revival*, Ben-Gurion University Press, Beer Sheva, pp. 75-100.
- _____, 2011b. 'Memory, Land, and Identity: Visions of the Past and the Land in the Jewish Spiritual Renewal in Israel', *Journal of Contemporary Religion*, 26, 2, pp. 269-289.
- _____, 2016. *Jews in the Age of Authenticity: Jewish Spiritual Renewal in Israel*, Peter Lang, New York.
- Wilson, Jeff, 2014. *Mindful America: Meditation and the Mutual Transformation of Buddhism and American Culture*, Oxford University Press, Oxford.
- Wuthnow, Robert, 1998. *After Heaven: Spirituality in America since the 1950s*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.